

KRIVIČNOPRAVNA PSIHOLOGIJA

I. Zakonska psihologija i krivičnopravna psihologija. Sudsku psihologiju u širem smislu čine četiri psihološke discipline. To su: kriminalna psihologija, sudska psihologija (u užem smislu), zatvorska psihologija i zakonska psihologija. Kriminalna psihologija proučava psihologiju zločina. Sudska psihologija proučava psihologiju okrivljenog i drugih učesnika u sudskom postupku. (Ovo je sudska psihologija u užem smislu, jer u širem smislu sve ove četiri discipline spadaju u sudsku psihologiju). Zatvorska psihologija proučava psihologiju lica lišenih slobode i posebno osuđenike na izdržavanju kazne lišenja slobode. Najzad, zakonska psihologija objašnjava psihološke (a donekle i psihopatološke) pojmove čije je razumevanje potrebno za primenu važećih kaznenih i drugih propisa. Govoreći u predgovoru Altaviline »Sudske psihologije« o psihološkim disciplinama koje proučavaju zločinca, Enriko Feri izneo je da postoje baš te četiri grane koje se bave posmatranjem zločinčeve ličnosti. Kriminalna psihologija proučava zločinca ukoliko je autor zločina; sudska psihologija ukoliko je on okrivljen za neki zločin; zatvorska psihologija ga proučava za vreme dok je na izdržavanju kazne zatvora; a zakonska psihologija koordinira psihološke i psihopatološke pojmove koji su potrebni za primenu važećih kaznenih propisa pri uslovima maloletnika (moć rasuđivanja, slaboumnog, gluvonemog, pijanca, kao i pri nekim otežavajućim (predumišljaj, surova zloba itd.) ili opravdavajućim okolnostima (naglost, srdžba ili jačina bola, očitost nezakonitog poñnog odnosa, itd.).¹⁾ Shvatanje zakonske psihologije, koje mi usvajamo, slično je Ferijevoj.

Psihološki pojmovi koriste se u raznim granama prava, pa se tako u građanskom i javnom pravu često govori o izjavi volje ili o saglasnosti volje ili o zabludi ili o poslovnoj sposobnosti, a ti i drugi pojmovi imaju svoju psihološku sadržinu. Međutim, krivično pravo je naročito mnogo povezano za psihološkom problematikom, pa se čak može reći da se ono više nego druge grane prava koristi psihološkim pojmovima.

Zakonska psihologija je ona psihološka oblast (ili oblast sudske psihologije shvaćene u širem smislu) koja se bavi proučavanjem psiholoških pojmova korišćenih u zakonodavstvu i nužnih za razumevanje materijalno pravnih propisa. Ona se razlikuje od sudske psihologije u užem smislu je je ova orijentisana na procesna zbivanja i na procesno pravne propise i bavi se psihologijom učesnika svih sudskih postupaka uklju-

¹⁾ Altavilla Enriko: Forensische Psychologie, 2 Bde, Styria, Graz 1955, I str. 392, II str. 473 (nemački prevod sa italijanskog) — Ferijev predgovor.

čujući krivični postupak. Pošto mi ovde nećemo govoriti o svim oblastima zakonske psihologije, nego ćemo da ograničimo naša izlaganja na krivično pravnu psihologiju (ostavljajući po strani ostale zakonske psihologije), potrebno je da objasnimo i taj pojam.

Krivičnopravna psihologija nije samostalna naučna disciplina, nego je to samo jedan deo zakonske psihologije i to onaj deo koji se bavi proučavanjem psiholoških pojmova korišćenih u krivičnom pravu i nužnih za razumevanje materijalnog krivičnog prava. Postoji znatan broj tih pojmova i mi ćemo se ovde u nastavku osvrnuti na većinu od onih koji se koriste u opštem delu krivičnog prava, a pomenućemo i neke pojmove iz posebnog dela. Svi ti pojmovi donekle su grupisani oko vinsti kao centralnog psihološkog pojma krivičnog prava. Vinst je psihološka kategorija koja se ispituje kod svih krivičnih dela, povezana je sa drugim psihološkim kategorijama, te se može reći da je ona centralni psihološki problem krivičnog prava. Postojanje vinsti uslovljava uzrast i uračunljivost, tako da u krivičnopravnoj psihologiji posle vinsti po svome značaju dolaze uračunljivost, uzrast i drugi psihološki pojmovi.

Krivično pravo čitavom jednom svojom činjeničnom stranom spada u domen psihologije, pa to nalazi svoj izraz i u korišćenju psiholoških pojmova u krivičnom zakonodavstvu. Bitno obeležje krivičnog dela sa njegovim učinocem, kao i krivične sankcije, je njihova psihološka strana. Krivična dela javljaju se kao rezultanta brojnih međusobno povezanih ne samo društvenih nego i biopsiholoških faktora.²⁾ Ali pored zajedničke psihološke strane svih krivičnih dela, pojedine vrste krivičnih dela i pojedina dela imaju i svoje specifične psihološke karakteristike.

II. Vinst. Rekli smo da je vinst centralni problem krivičnopravne psihologije. Značenje reči vinst nije dato u krivičnom zakonodavstvu. Zakonici naprosto smatraju da je vinst kako umišljaj tako i nehat, koji zatim bivaju definisani u pojedinim zakonicima. Pravna teorija definiše pojam vinsti kao psihološki odnos učinioca prema njegovom delu izražen njegovom svešću i voljom. Profesor Tahović naveo je razna značenja reči vinst rekavši: To je negde prosto subjektivni element krivičnog dela, negde subjektivna strana, subjektivno biće, moralni elemenat krivičnog dela ili pak zločinačka (krivična) volja. Kod nekih autora prevlađuje naziv moralni elemenat. Tahović zaključuje da prirodi subjektivnog elementa najviše odgovara kada se on označuje kao psihički elemenat krivičnog dela.³⁾ Krivica («krivnja») kao sinonim vinsti može imati svoje značenje u krivičnom pravu, ali može da ima značenje i u krivičnoprocesnom pravu gde označava situaciju učinioca kod koga je utvrđeno postojanje objektivnih i subjektivnih obeležja krivičnog dela, tako da su ispunjeni uslovi za primenu kazne.⁴⁾ Psihološka nauka retko koristi termin vinst, koji je toliko potreban krivičnom pravu. Ali pošto se vinst često pominje kao sinonim krivice, onda se i u

²⁾ Vukašin Pešić: O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, *Pravni život* 10/56 str. 10—11, kao i br. 11/56, 12/56, 3/57.

³⁾ Dr Janko Tahanović: *Krivično pravo* — opšti deo, str. 165, Savremena administracija, Beograd 1961. (380).

⁴⁾ Tahović: *Krivično pravo*, str. 165.

psihologiji mogu naći objašnjenja koja se odnose na krivicu, pa ih se može primeniti na vinost.

U psihologiji krivica je osećanje rđavog delanja, prekršaja, i ono doživljeno kao neprijatno i bolno. Kada čovek opazi da je prekršio »moralne« zahteve, javlja se osećanje krivice. Osećanja krivice mogu da budu neodređena u pogledu svog izvora. Ponekad se krivica objektivizira i pripisuje »lošim« delima. U drugim prilikama ona je u većoj meri subjektivizirana i pripisuje se »lošem« ja.⁵⁾ Kasnije ćemo još govoriti o psihološkim objašnjenjima osećanja krivice.

Potsetimo se ovde da su osećanja »doživljaji našeg subjektivnog odnosa« prema stvarima, ljudima, događajima i prema sopstvenim postupcima.⁶⁾ Tako bi onda ovo psihološko shvatanje krivice, odnosno vinosti kao »doživljaja subjektivnog odnosa« imalo dodirne tačke sa krivičnopravnim shvatanjem vinosti kao »subjektivnog odnosa«. Krivičnopravno shvatanje bilo bi precizirano još i rečima da se taj odnos izražava svešću i voljom. Kada se setimo definicije umišljaja (čl. 13 KZ SFRJ), kažemo da je krivično delo učinjeno sa umišljajem, kad je učinilac bio svestan svog dela i hteo njegovo izvršenje (direktni umišljaj); ili kad je bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica pa je pristao na njeno nastupanje (eventualni umišljaj). Poznata je i definicija nehata (čl. 14 KZ SFRJ) koji postoji kad je učinilac bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica ali je olako držao da će je moći sprečiti ili da ona neće nastupiti (svesni nehat) ili kad nije bio svestan nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i prema svojim ličnim svojstima bio dužan i mogao biti svestan te mogućnosti (nesvesni nehat).

U ovim krivičnopravnim definicijama javljaju se pojmovi svesti i volje. To su opšti psihološki pojmovi a koriste se i u krivičnom pravu.

III. Svest. Objašnjavajući sudsko psihijatrijska pitanja svesti, dr Jevtić je nastojao da pruži i jadro krivičnopravno shvatanje svesti, pa je dao ovakvu definiciju: Svest da neka konkretna radnja prouzrokuje izvesne posledice znači postojanje znanja i iskustva (lično stečenog ili od drugih prihvaćenog) da baš ova radnja prouzrokuje izvesne posledice.⁷⁾ Psihološke definicije svesti govore o njoj kao o psihičkoj funkciji, kao o doživljaju samog sebe i okoline u vremenu i prostoru. Svest je i sposobnost takvog doživljaja. Ona je zasnovana na minulim iskustvima.⁸⁾ Može se definisati i kao zbir iskustava u jednom danom momentu.⁹⁾ Ponekad se svest identifikuje sa predstavom,¹⁰⁾ a predstave su reprodukcije opažaja ili njihovih delova.¹¹⁾ Dr Krstić kaže kako: psi-

⁵⁾ Kreč i Kračfeld: Elementi psihologije, str. 251, 253, Naučna knjiga, Beograd 1969. (758).

⁶⁾ Dr Nikola Rot: Opšta psihologija, str. 190, Zavod za izd. udžb. SRS, Beograd 1966. (339).

⁷⁾ Dr Dušan Jevtić: O uračunljivosti sa sudsko-psihijatrijskog gledišta, str. 96, Naučna knjiga, Beograd 1953. (104).

⁸⁾ Dr Božidar Krstić: Sudska psihijatrija, str. 12, 13, Kulturni centar, Gornji Milanovac 1980. (136).

⁹⁾ Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, str. 540, Savremena administracija, Beograd 1972. (620).

¹⁰⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 171.

¹¹⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 132.

hijatrijska definicija svesti, koja se najčešće i primenjuje u sudskoj psihijatriji glasi: Svest je sposobnost autopsihičke i alopsihičke orijentacije.¹²⁾ On još dodaje kako su najčeši uzroci narušavanja svesti, a koji su od interesa za sudsku psihijatriju: trovanja centralnog nervnog sistema raznim otrovima ili intoksicirajućim sredstvima, oboljenja i zapaljivi procesi na mozgu, povrede glave sa oštećenjem moždanog tkiva, kao i posebna afektivna stanja, a u prvom redu patološki afekti i jaki afekti straha i gneva.¹³⁾ Postoji mišljenje da je termin »svest«, zbog mnogobrojnih značenja i postojeće konfuzije pri određivanju, izgubio svoju korisnost u psihologiji i treba da bude zamenjen nekim drugim.¹⁴⁾ Slično se i za volju smatra da je kao termin malo korišćena u savremenoj psihologiji.¹⁵⁾

O razvoju čovekove svesti rečeno je sledeće: »Čovekov razvoj ličnosti je društveno predodređen, a naročito je to razvoj njegove svesti kao izvora odgovornog društvenog ponašanja. Spoljna društvena determinacija obrazuje svest ličnosti u procesu stalno reprodukovanih aktivnih uzajamnih odnosa i uzajamnih dejstava između društva i pojedinca. Svest omogućava pojedincu, da aktivno kroz sopstvenu delatnost ostvaruje, razvija i unapređuje društvene odnose. Kao jedinstvo misli i osećaja, svest se menja u ovom uzajamnom procesu. Predodređenost koja proizilazi iz društva prelama se u svesti i biva pre svega ostalog prenošena kroz konkretne grupne odnose, u koje je pojedinac aktivno uvučen. Na razvoj ličnosti ne utiču samo oni doživljaji, iskustva i radnje, koji nastaju posredstvom određenih socijalnih grupnih odnosa ili putem neposredne 'empiričke' komunikacije sa spoljnim svetom. Ovaj razvoj nesumnjivo biva određen i putem neposrednih društvenih uticaja i utisaka, doživljaja i iskustava, koji bivaju dati putem neposredne svedruštvene informacije, a naročito putem proizvoda kulture ili putem štampe, radija itd.«¹⁶⁾

IV. Volja. Volja se može posmatrati kao psihički proces ili kao sposobnost (dok u pogledu svesti možemo govoriti i o stanju svesti). Volja predstavlja sposobnost ili proces opredeljivanja za unapred zamišljene i prihvaćene ciljeve. Njome se ne samo vrši izbor između raznih mogućnosti postupanja, nego se i koče izvesni unutrašnji podsticaji. U osnovi čovekove delatnosti naalze se potrebe i čovek teži da ih zadovolji svojom delatnošću. Dr Jevtić kaže kako delatnost može biti podstaknuta nesvesnim ili svesnim težnjama. Nesvesne težnje proističu iz nagona i emocija i, kada bi čoveka pokretale na delatnost samo nesvesne težnje, takav čovek bio bi prototip nagonskog ili emotivnog čoveka. Svesne težnje nastale su pomoću procesa rasuđivanja, to su: nade, želje i htenja. Postoji borba između nesvesnih težnji i intelekta, uma, razuma, koji koče te težnje.

U toj borbi na jednoj strani su: težnje nagona samoodržanja i nagona razmnožavanja, emocije prijatnog i neprijatnog i temperament

¹²⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 12.

¹³⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 13—14.

¹⁴⁾ Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik, str. 540.

¹⁵⁾ Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik, str. 606.

¹⁶⁾ Bucholz, Hartmann, Lekschas i Stiller: Sozialistische Kriminologie, str. 244—245, Staatsverlag der DDR, Berlin 1971. (492).

aktivni (kolerični, sangvinični) ili pasivni (melanholični, flegmatični). Na drugoj strani je: intelekt prožet stečenim višim kompleksnim osećanjima (individualnim, etičkim, socijalnim, estetskim, religioznim, intelektualnim), koji koči ili podržava i usmerava čovekovu delatnost. U rezultatu te borbe kaže Dr Jevtić, odražava se čovečija volja. Prema tome, volja je rezultanta međusobnog dejstva: nagona, emocija i temperamenta s jedne strane i intelekta, sa stečenim višim kompleksnim osećanjima, s druge strane. Htenje se definiše kao takva težnja da se cilj ostvari, koja potpuno angažuje individuu u ostvarivanju cilja, jer ostvarenje cilja izgleda verovatno.

Rezultat te međusobne borbe različit je u svakom pojedinom slučaju. Kod nekih osoba preovlađuju nagonske težnje, kod drugih emocionalni prohtevi, kod trećih pak preovlađuje intelekt. Čovek jakog intelekta, a sa stečenim višim kompleksnim osećanjima, gospodari nagonima i elementarnim osećanjima, tj. koči ih, sputava, potiskuje ili pak podržava ih, odobrava i opravdava ih. Obično se za čoveka snažne volje smatra onaj koji može da sputava svoje nagone i emocije, a za čoveka slabe volje onaj koji je nedovoljno borben i slabe inicijative.¹⁷⁾

Spomenuli smo ranije kako savremena psihologija koristi termin volja veoma retko, dok se na njega češće nailazi u starijoj psihološkoj literaturi, a njima se i pre i sada služilo krivično pravo, pa i sudska psihijatrija. Pod voljom se podrazumevalo htenje ostvarenja događaja odnosno htenje posledice krivičnog dela.¹⁸⁾ u psihologiji se spominje da se reč »htenje« uglavnom onda upotrebljava kada postoje alternative između kojih treba izvršiti izbor određene vrednosti, te je »htenje« po značaju blisko »dužnosti«. Stoga u osnovi pojma volja leži jedno običajno shvatanje različito u raznim kulturnim oblastima, prema kome je volja (za razliku od nahođenja i čefa) htenje nečega što dotični smatra da treba da učini.¹⁹⁾

Pošto je volja psihički proces koji doprinosi svesnom usmeravanju čovekove aktivnosti radi postizanja određenog cilja, smatra se da su voljne radnje svesni voljni postupci radi postizanja cilja, te je prema tome stanje svesti uslov za postojanje procesa volje.²⁰⁾ Pored urođenih osobina, za obrazovanje volje značajni su vaspitavanje, prevaspitavanje, odgoj i obuka, kojima se kod čoveka stvaraju viša kompleksna osećanja i čine ga razboritim i socijalnim bićem. Znamo kakav je u nekim našim krajevima uticaj raznih naopakih shvatanja koja se usađuju i mladima. (»Ako ti neko opsuje majku ti ga ubi!«. »Kakav si ti muškarac kad sa sobom ne nosiš nož?« »Kad stvarljaš robu na vagu ti ovu zaljuljaj prstom«, itd.) Tako se unapred stvaraju povoljni uslovi za umišljaj za vršenje odgovarajućih krivičnih dela.

V. *Umišljaj i nehat*. Govoreći o vinosti spomenuli smo da je to centralni problem krivičnopravne psihologije i da je to psihički odnos učinioca prema njegovom delu izražen njegovom svešću i voljom. Znamo iz krivičnopravne teorije i zakonodavstva da postoje dve vrste toga

¹⁷⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 61—62.

¹⁸⁾ Tahović: Krivično pravo 171.

¹⁹⁾ Dr Peter Hofstätter: Psychologie, str. 330—331, das Fischer Lexikon, Frankfurt a/M 1971 (367)

²⁰⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 19.

psihičkog odnosa i da su to umišljaj i nehat. Iz napred citiranih definicija ovih dveju vrsta vinsti videlo se da svaka od ovih vrsta ima po dva svoja oblika — direktni i eventualni umišljaj i svesni i nesvesni nehat. Ove vrste i oblici vinsti u našem zakonodavstvu određene su psihološkim kriterijumima i definisane su psihološkim pojmovima. To ne mora uvek da bude tako, jer neka zakonodavstva teže da odrede vrste i oblike vinsti putem objektivnih standarda (»ima svestan cilj«, »svestan je prirode postupanja«, »zanemaruje rizik«, »odstupanje od standarda brižljivosti koga bi se pridržavalo jedno razumno lice«, itd.).²¹⁾

Prema našim shvatanjima direktni umišljaj postoji onda kada je učinilac bio svestan svoga dela (pojam dela uključuje posledicu) i želeo njegovo izvršenje. Iako je u psihološkoj nauci moguće razlikovanje i nijansiranje pojmova želje, htenja i volje, u krivičnopravnoj terminologiji se te razlike retko susreću. Eventualni umišljaj postoji onda kada je učinilac bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica, pa je pristao na njeno nastupanje. Pristanak, o kome se govori u definiciji eventualnog umišljaja, je pojam na koji se u psihologiji nailazi znatno ređe nego u pravu. U krivičnopravnoj terminologiji on se obično smatra za sinonim saglašavanja. Tako su pristanak ili saglasnost shvaćeni kao niži stepeni volje. Jer dok kod želje postoji aktivno zalaganje, za ostvarenje cilja koje izgleda moguće, kod pristanka ili saglasnosti nastupanje posledice prati aktivnost učinioca a on se ne zalaže da posledicu ostvari, a ništa ni ne menja u svom ponašanju da do posledice ne bi došlo. On pristaje na posledicu, saglašava se sa njom.

Svesni nehat postoji kad je učinilac bio svestan da zabranjena posledica može nastupiti ali je olako držao da ona neće nastupiti ili da će je moći otkloniti. Dakle postoji svest o mogućnosti nastupanja posledice, ali volja kao psihički proces nije ni u blažem stepenu usmerena ka ostvarivanju posledice. Nje nema na toj relaciji. Pravnici su se prilikom razgraničenja umišljaja od nehata, ili bolje rečeno eventualnog umišljaja od svesnog nehata, koristili takozvanom Frankovom formulom. To je formula nemačkog profesora Franka prema kojoj je izvršilac postupao umišljajno ako se može smatrati da je on sam sebi kazao: »Neka bude tako ili drukčije, neka se desi tako ili drukčije, ja ću u svakom slučaju postupati.«²²⁾ Ako se smatra da on ne bi postupao da je znao sve okolnosti, odnosno da je znao da će doći do posledice, onda je bio samo nehatan. Nesvesni nehat postoji kad učinilac nije bio svestan mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i svojim ličnim svojstvima bio dužan i mogao biti svestan te mogućnosti. U ovom slučaju postoji odsustvo svesti koje se ne opravdava ni objektivnim okolnostima ni učiniočevim ličnim svojstvima. Ali naravno, kao što će se to još bolje videti kada niže budemo govorili o uračunljivosti, ne radi se o nekom potpunom odsustvu svesti nego samo o odsustvu svesti o mogućnosti nastupanja posledice.

²¹⁾ Model Penal Code, Tentative Draft №4, str. 124—125, The American Law Institute, Philadelphia 1955.

²²⁾ Reinhard Frank: Das Strafgesetzbuch für da Deutsche Reiche, XVIII Aufl; Tübingen 1931, par. 59, V, str. 190.

Profesor Jovanović ukazuje na značaj utvrđivanja motiva i cilja radi određivanja da li se radi o eventualnom umišljaju ili svesnom nehatu. Prema ovom autoru, motiv i cilj bili bi odlučujući faktori za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja pristanka na posledicu. Budući da se svaka radnja preduzima pod dejstvom određenog motiva ili grupe motiva kao pokretača akcije i da takva radnja ima određenu svrhu odnosno cilj, koji je izražen u težnji da se nešto stvori ili promeni, to su ova dva faktora odlučujuća za razgraničenje eventualnog umišljaja od svesnog nehata u formi nemara.²³⁾

Govoreći o razgraničenju umišljaja i nehata profesor Pešić kaže kako je predviđanje posledice kod eventualnog umišljaja jače obuhvaćeno pažnjom i time je bliže centru svesti nego kod svesnog nehata. Ekscentričnost svesti i pažnje u odnosu na mogućnost prouzrokovanja zabranjene posledice veća je kod svesnog nehata nego kod eventualnog umišljaja. Ukoliko je predviđanje da se posledica može prouzrokovati bliže centru svesti, utoliko je takav slučaj svesnog nehata bliži eventualnom umišljaju. Ova okolnost relevantna je kod utvrđivanja stepena krivične odgovornosti učinioca.²⁴⁾ Time je istaknut značaj važne psihološke pojave pažnje pri razlikovanju raznih vrsta i oblika vinosti, a pažnja je, kao što znamo, usmerenost mentalne aktivnosti na ograničen broj draži.

VI. *Zabluda kao osnov isključenja vinosti.* U krivičnopravnoj teoriji pominju se razni osnovi isključenja vinosti. Takvi subjektivni osnovi isključenja krivičnih dela bili bi besvesnost, viša sila, prinuda (sila i pretnja) i zabluda.²⁵⁾

Zabludu pojedini autori smatraju za osnov isključenja vinosti. I to bi onda bio najznačajniji osnov, koji uz to otvara i najnačajnije psihološke probleme. Zabluda može biti stvarna i pravna zabluda. Stvarna zabluda u krivičnom pravu postoji kada učinilac u vreme izvršenja krivičnog dela nije bio svestan nekog njegovog zakonom određenog obeležja, ili kad je pogrešno smatrao da postoje okolnosti prema kojima bi, da su one stvarno postojale, to delo bilo dozvoljeno. Ako je do zablude došlo usled nehata učinilac je odgovoran za nehatno krivično delo onda kada zakon i za takvo krivično delo određuje odgovornost (čl. 16 KZ SFRJ). Pravna zabluda postoji kada učinilac krivičnog dela iz opravdanih razloga nije znao da je to delo zabranjeno (čl. 17 KZ SFRJ). Psihološki razlozi zablude su slični kod obe njene vrste, s tim što se kod pravne zablude ispituje opravdanost razloga zbog kojih neko nije znao da je njegovo delo kažnjivo, a ta opravdanost i ti razlozi mogu biti psihološke prirode. Razlozi stvarne zablude nisu toliko značajni za samo postojanje ovog krivičnopravnog instituta, kao što je to slučaj kod razloga pravne zablude, sem ako se ispituje da li je do zablude došlo usled nehata. Ovi razlozi su ipak važni za razumevanje ovog krivičnopravnog instituta i zablude kao psihološke pojave.

²³⁾ Dr Ljubiša Jovanović: *Granice između eventualnog umišljaja i svesnog nehata*, str. 89, Zbornik PF u Nišu X/1971., 81—92.

²⁴⁾ Pešić: *O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi*, PŽ br. 3/57 str. 8—13.

²⁵⁾ Tahović: *Krivično pravo*, str. 188.

Psihološki razlozi stvarne zablude mogu biti greške u opažanju, pamćenju i mišljenju. Poznati su fizički, fiziološki i psihološki faktori koji dovode do grešaka u opažanju. Konfiguracija fizičkih procesa, vreme delovanja na receptore draži i fizički nuzprocesi utiču na kvalitet percepcije, pa mogu dovesti i do odgovarajućih grešaka. Takav značaj imaju i karakteristike čulnih organa i opšte stanje organizma. Psihološki faktori od kojih zavisi kvalitet opažanja su prethodno iskustvo i postojeći stavovi. Greške u pamćenju, kao i pomenute moguće greške pri opažanju, mogu dovesti do zablude. Pri tome se ima u vidu potpuno ili delimično zaboravljanje sadržaja, a kod zadržavanja sadržaja njegovu uprošćavanje, tumačenje i naglašavanje. Prilikom mišljenja može doći do zablude usled netačne upotrebe pojmova i reči, usled odstupanja misli od pravca koji vodi ka rešenju problema, kao i usled pogrešnog uviđanja odnosa, tj. usled nelogičnog suđenja i zaključivanja. Značaj pažnje za otklanjanje grešaka pri opažanju pamćenju i mišljenju je poznat kao što je poznat uticaj osećanja i motiva na naše mišljenje. Možemo reći da krivičnopravna psihologija objašnjava stvarnu pa i pravnu zabludu slično kao što sudska psihologija objašnjava netačnost iskaza saslušanih lica. Ali kod zablude u krivičnopravnom smislu nedostatak predstave (neznanje) ili pogrešna predstava postoje kod učionica u vreme izvršenja krivičnog dela, dok se kod saslušavanog lica sudskopsihološka greška u iskazu javlja pri saopštavanjima u toku krivičnog ili nekog drugog sudskog postupka.

Zabluda se po svome značenju razlikuje i od sumnje, koja je pojava dosta proučavana u sudskoj psihologiji. Dok je zabluda psihička pojava koja se sastoji u nedostajanju predstava ili u grešenju u predstavama (misaonim slikama stvari ili događaja), dotle kod sumnje kao oblika misli ili kao osećanja postoji sukob predstava i suđenja, sukob koji sprečava da se ima ubeđenje i da postoji izvesnost.

VII. Uračunljivost. Krivično zakonodavstvo definiše neuračunljivost tako što kaže: »Nije uračunljiv učinilac koji u vreme izvršenja krivičnog dela nije mogao shvatati značaj svog dela ili nije mogao upravljati svojim postupcima usled trajne ili privremene duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti ili zaostalog duševnog razvoja (neuračunljivost)« (čl. 12 st. 1 KZ SFRJ). Pravna teorija odredila je pretpostavke neuračunljivosti koje su ušle u citiranu zakonsku formulaciju. Te pretpostavke sadržane su u takozvanim »metodima« za određivanje neuračunljivosti, a za takve metode se obično smatraju biološki, psihološki i mešoviti metod. Takozvani biološki metod sastoji se u utvrđivanju neuračunljivosti samo prema uzrocima, tj. prema onim psihičkim stanjima koja su prouzrokovala poremećaj psihičkih funkcija rasuđivanja i odlučivanja (duševna bolest, privremena duševna poremećenost ili zaostali duševni razvoj). Takozvani psihološki metod sastoji se u utvrđivanju neuračunljivosti samo prema simptomima, tj. prema poremećaju psihičkih funkcija rasuđivanja i odlučivanja (nemogućnost shvatanja značaja svoga dela i upravljanja svojim postupcima). Takozvani mešoviti metod za utvrđivanje neuračunljivosti, koji je usvojen u našem zakonodavstvu, primenjuje oba pomenuta kriterijuma (metoda), međusobno povezana. Uračunljivost bi, dakle, bila stanje koje postoji kod onog kod koga nema neuračunljivosti, odnosno kod onoga ko je sposo-

ban za rasuđivanje i odlučivanje. Ponekad se umesto uračunljivost kaže sposobnost za uračunljivost, jer uračunljivost i jeste sposobnost za svest o svome delu. To je skup svojstava čoveka koji ga čine psihički zdravim, svesnim bićem.²⁶⁾

Radnje neuračunljivih lica prouzrokovane su nagoskim težnjama, a praćene minimumom psihičkih odnosa vezanih za nagone. Kod tih radnji nedostaju intelektualne operacije putem kojih se utvrđuje društveni značaj radnji. Zbog toga nedostatka kod takvih radnji ne može biti voljnog odlučivanja.²⁷⁾ Uračunljivost može postojati i bez vinosti, a vinost bez uračunljivosti ne može.

Videli smo da do psihičke nenormalnosti (a psihički nenormalni su obično neuračunljivi ili smanjeno uračunljivi) može doći zbog trajnog ili privremenog duševnog oboljenja, privremene duševne poremećenosti ili zaostalog duševnog razvoja. Ako kratko definišemo ove pojmove, možemo reći da duševno oboljenje, psihoza, podrazumeva oboljenje nervnog sistema odnosno mozga, koje se ispoljava u patološkim oblicima (poremećajima i stanjima) većine psihičkih funkcija.²⁸⁾ Privremena duševna poremećenost je takav poremećaj većine psihičkih funkcija koji traje dok postoji dejstvo prouzrokovala poremećaja, ili traje dok se ne prekrati medicinskom pomoći (na pr. akutni alkoholizam, hipnotičko stanje, narkoza, stanje posle povrede mozga, itd.). Pod zaostalim duševnim razvojem podrazumeva se intelektualno i karakterno nerazviće prouzrokovano zakržljalošću centralnog nervnog sistema (prvenstveno mozga) i neživljenjem u socijalnoj sredini (idioti, debili, imbecili, a zatim i defektni čulima, retke osobe koje su živele izvan civilizacije, itd.).²⁹⁾

Iz gornjeg kratkog izlaganja o neuračunljivosti vidi se da postoji psihološko opravdanje za postojanje instituta smanjene uračunljivosti (odnosno bitno smanjene uračunljivosti), koji je većina zemalja unela u svoje krivično zakonodavstvo. Pošto je uračunljivost sposobnost, sposobnost shvatanja svoga dela i upravljanja svojim postupcima, sposobnost rasuđivanja i odlučivanja, to ona može biti veća ili manja. Za ocenu odgovornosti potrebno je izvršiti gradaciju te sposobnosti i usvojiti postojanje smanjene uračunljivosti.

VIII. Actiones liberae in causa. (U približnom prevodu: slobodno odlučene radnje). Značajan problem krivičnopravne psihologije nastaje u vezi sa takozvanom *actio libera in causa*, koja pretstavlja izuzetak od pravila da učinilac krivičnog dela izvršenog u stanju neuračunljivosti nije krivično odgovoran. Ovaj psihološki problem dosta temeljeno je raspravljen u pravnoj literaturi. Zakonska formulacija iz čl. 12 st. 3 KZ SFRJ glasi: »Krivično je odgovoran učinilac krivičnog dela koji upotrebom alkohola, droge ili na drugi način dovede sebe u stanje u kojem nije mogao shvatiti značaj svog dela ili upravljati svojim postupcima, ako je pre nego što se doveo u to stanje delo bilo obuhvaćeno njegovim umišljajem ili je u odnosu na krivično delo kod njega postojao nehat,

²⁶⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 1.

²⁷⁾ Pešić: O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, PŽ br. 12/56, str. 18.

²⁸⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 2.

²⁹⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 5.

a zakon za takvo delo predviđa krivičnu odgovornost i za nehat«. Zakonska odredba o *actiones liberae in causa*, makoliko bila iscrpna, možda čak ne mora ni da postoji da bi se na osnovu opštih propisa o neuračunljivosti i vinosti zaključilo da u navedenim slučajevima učinilac krivičnog dela ostaje krivično odgovoran. Dovođenje sebe u stanje neuračunljivosti predstavlja ovde samo jedan deo umišljajne ili nehatne aktivnosti upravljene ka izvršenju krivičnog dela odnosno ka ostvarenju zabranjene posledice. Pošto su moguće kako umišljajne tako i nehatne *actiones liberae in causa*, to onda i ovo »dovođenje sebe u stanje u kojem nije mogao shvatiti značaj svog dela ili upravljati svojim postupcima«, biva kao jedna od karika u uzročnom nizu, obuhvaćena svešću i voljom učinioca. Ona ulazi u sadržaj vinosti. Radnja koja je potom izvršena u stanju neuračunljivosti predstavlja samo deo složene aktivnosti koja je u vreme kad je učinilac bio uračunljiv obuhvaćena odgovarajućim oblikom vinosti.

U sadašnjoj zakonskoj formulaciji *actiones liberae in causa* navode se i neki načini »dovođenja u stanje« neuračunljivosti, pa se kaže da to može biti »upotrebom alkohola, droge ili na drugi način«. Kako kaže dr Krstić, »alkohol sigurno dovodi do popuštanja ili otupljenja intelektualnih kočnica i ponašanja moralno-etičkog karaktera, usled čega je ne samo rasuđivanje i odlučivanje već i ponašanje mnogo slobodnije i smelije«. Menjaju se »posebno one socijalne komponente psihičkog života koje drže ličnost u okvirima dozvoljenog ponašanja i delovanja«. Slično je i dejstvo droge.³⁰⁾ Kao »drugi načini« vinog dovođenja sebe u stanje neuračunljivosti pominju se u literaturi slučajevi gde epileptičari planiraju krivična dela koja ne izvrše ukoliko ne dopadnu u sumračno stanje, a kada ih izvrše u sumračnom stanju nisu krivično odgovorni. Zatim, histerične osobe se voljno predaju histeričnim stanjima da tada izvrše nedelo, pa se onda pravdaju neuračunljivošću.³¹⁾ Učinioci krivičnih dela koja se čine propuštanjem legnu da spavaju pre onog vremena kada treba nešto da učine, itd.

Tako dakle u slučajevima *actiones liberae in causa* sadržina vinosti obuhvata ne samo već ranije pominjane opšte i posebne elemente krivičnog dela, nego i »dovođenje sebe u stanje neuračunljivosti«. Svest kao psihički doživljaj odnosi se ili se bar može odnositi na ovakvo stavljanje sebe u neuračunljivo stanje, a volja kao psihički proces izabiranja postupanja takođe, kod odgovarajućih oblika vinosti, može biti usmerena na to stavljanje u neuračunljivost sa onim drugim daljim ciljevima.

IX. Životno doba. Uzrast je jedan od subjektivnih uslova za postojanje krivične odgovornosti, i to je on prva od tri postojeće pretpostavke odgovornosti, tako da druge dve bez ove prve ne mogu postojati. Bez odgovarajućeg uzrasta nema uračunljivosti, a bez uračunljivosti nema vinosti. Jugoslovensko krivično zakonodavstvo zahteva uzrast od 14 godina da bi se jedno lice smatralo za maloletnika, a uzrast od 18 godina da bi se smatralo za pronoletnog učinioca krivičnog dela. Lica mlađa od 14 godina smatraju se za decu i krivičnoppravno su neodgovorna, tako da u slučaju da izvrše neko krivično delo

³⁰⁾ Krstić: *Sudska psihijatrija*, str. 110—115.

³¹⁾ Jevtić: *O uračunljivosti*, str. 89.

može eventualno doći do primene izvesnih mera socijalne zaštite i staranja, koje nemaju krivičnopravni karakter. Maloletnici se dele na mlađe maloletnike od 14 do 16 godina i starije od 16 do 18 godina, pa to podrazumeva izvesne razlike u krivičnopravnom položaju jednih i drugih. Zakon govori i o mlađim punoletnim licima među koja spadaju lica između 18 i 21 godine, te i oni kao učinioци mogu imati nešto povoljniji krivičnopravni položaj od starijih punoletnika. Ocena njihovog psihičkog razvoja pretstavlja jedan od češćih zadataka psiholoških veštačenja pred našim sudovima.

Ova krivičnopravna podela učinilaca krivičnih dela prema njihovom uzrastu odnosno prema njihovom životnom dobu izvršena je zbog bioloških, socijalnih i psiholoških razlika koje postoje kod lica različitog uzrasta. Naročito su za ocenu kažnjivog ponašanja značajne psihološke razlike. One su delimično zapažene kroz vekovno ljudsko iskustvo, a u novije vreme razvojna psihologija naučno je upotpunila ta saznanja. Krivičnopravna psihologija zaniteresovana je za dostignuća razvojne psihologije jer krivičnopravne odredbe o odgovornosti lica različitog uzrasta treba da budu u skladu i sa psihologijom i drugim naukama.

Najčešće se govori o četiri razdoblja u razvitku života čoveka. To su detinjstvo, mladalačko doba, zrelo doba i staračko doba.³²⁾ Detinjstvo prema razvojnoj psihologiji traje od rođenja do puberteta, odnosno negde do kraja dvanaeste godine, te se skoro podudara sa detinjstvom u krivičnopravnom smislu, koje traje do četrnaeste godine. Ova krivičnopravna granica detinjstva je nešto viša od prosečne psihološke granice, te se tako krivičnopravne prednosti detinjstva odnose i na onu decu kod koje pubertet počinje nešto kasnije od proseka. Pri tome treba imati u vidu da praktični razlozi nalažu da se u krivičnom pravu postavi jedinstvena fiksna granica između različitih starosnih kategorija, dok psihološkoj nauci stoji na raspoloženju da u svakom pojedinačnom slučaju ispituje stepen psihičkog razvoja dotičnog ispitanika.

Dete se odlikuje nedostatkom životnog iskustva i znanja, što mu otežava razumevanje mnogih zbivanja i pravilno odlučivanje. Brži razvoj ličnosti i njena neizgrađenost i nezrelost onemogućavaju ili bar otežavaju da kod deteta postoji mogućnost ili sposobnost da u dovoljnoj meri shvati značaj svoga dela i upravlja svojim postupcima.

Mladalačko doba je doba puberteta i približno traje negde od posle jedanaeste godine života, pa do posle šesnaeste godine. U krivičnopravnom smislu to je period maloletstva, formalno određen kao vreme između 14. i 18. godine. U tome preiodu smenjuju se revolt prema porodici, školi i okolini, padovi i skandali prouzrokovani u društvu sa vršnjacima, i podizanje i smirivanje ličnosti.³³⁾ Promene i nagli razvoj u ovome relativno kratkom životnom periodu uočeni su i od strane zakonodavaca, pa se zato na primer kod nas ovaj četvorogodišnji period deli na dva dvogodišnja podperioda tj. na mlađe i starije maloletstvo. Krivičnopravni položaj svih maloletnih učinilaca krivičnih dela ima međusobne sličnosti, ali se između mlađih i starijih malolet-

³²⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 76.

³³⁾ Ljubiša Lazarević: Položaj mladih punoletnika u krivičnom pravu, str. 49. Inst. za kriminol. istr. Beograd 1963. (319).

nika ipak prave neke razlike i to naročito u oblasti krivičnih sankcija. (Maloletnički zatvor se može izreći samo starijim maloletnicima).

Zakonodavac je, sa naučno psihološke tačke gledišta, pravilno uvideo da krute datumske granice između raznih krivičnopравниh starnih kategorija, makoliko da su praktično potrebne, nisu u skladu sa stvarnim postepenim i individualno različitim granicama odnosno prelazima između pojedinih razdoblja u razvitku čovekovog života. Psihologija ukazuje na tu postupnost, pa je i zakonodavstvo nastojalo da se prilagodi nauci i iskustvu. Ovo je bilo naročito važno kad je u pitanju granica između maloletstva i punoletstva, jer je krivičnopравни položaj, u vezi sa odgovornošću i sankcijama, veoma različit kad je reč o maloletnim i punoletnim licima, a na individualne razlike koje postoje u okviru ovih kategorija mogu se primeniti pravila o stepenima uračunljivosti i druga. Ta nepreciznost granice između ova dva razdoblja života, pored drugih razloga (nezavršeno formiranje mladih ljudi, lakša mogućnost njihovog popravljanja i dr.), dovela je do uvođenja krivičnopravne kategorije mlađih punoletnih lica (u psihologiji bi im približno odgovarali adolescenti).

Krivičnopravno punoletstvo donekle odgovara dobu zrelosti iz razvojne psihologije. Opšta zrelost je završno bio-psiho-socijalno stanje ličnosti, koje obuhvata pojedinačne zrelosti (telesnu, polnu, intelektualnu, osećajnu, društvenu, itd.) i znači sposobnost za reprodukciju, za stvaranje porodice, za prihvatanje društvenih obaveza, za samostalno prosuđivanje i voljno upravljanje, kao i za usklađivanje ličnosti sa sredinom. Ali pošto samim osamnaestim rođendanom neko ne mora automatski postati potpuno zrelo, uvedena je kategorija mlađih punoletnih lica. To su osobe od 18. do 21. godine, kod kojih se mogu primenjivati i vaspitne mere (mere pojačanog nadzora i zavodske mere), koje se inače primenjuju samo prema maloletnicima, ako sud nađe da se »s obzirom na njegovu ličnost i okolnosti pod kojima je delo učinio, može očekivati da će se i vaspitnom merom postići svrha koja bi se ostvarila izricanjem kazne« (čl. 82 st. 1 KZ SFRJ). Ispada dakle da se kod mlađih punoletnih lica može utvrđivati da li se oni po svome psihičkom razvitku eventualno ne nalaze na nivou maloletnika. Ako im stepen psihičkog razvitka nije kao kod maloletnika, tada i oni imaju tretman kao punoletne i zrele osobe.

Međutim, videli smo napred, u psihološkoj podeli čovekovog razvitka života pojavljuje se i četvrto razdoblje, pored detinjstva, mladosti i zrelosti. To je staračko doba. Već od 50. godine života javljaju se izrazitiji znaci starenja, ali bi se moglo reći da u proseku doba starosti počinje od 65. godine. Funkcionisanje pojedinih organa slabi i javljaju se sklerotične promene. Različito se kod svakog pojedinca smanjuje sposobnost pamćenja i pojačava se zabrinutost, snalaženje u novim situacijama je teže, i teže se menjaju navike. Dolazi i do povlačenja u sebe i do otuđivanja od okoline. Ali ipak u mnogim slučajevima sposobnost shvatanja i rezonovanja ne opada znatno.³⁴⁾ Neelastičnost u stavovima i ponašanju, ili konzervatizam, kao i nemogućnost ili teškoća prihvatanja i uklapanje u nove tokove i ponašanja mogu biti

³⁴⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 73.

razlog nerazumevanja i sukoba između stare i mlađe generacije.³⁵⁾ Krivično pravo ipak stara lica ne izdvaja u posebnu krivičnopravnu kategoriju, kao što čini sa maloletnicima i mlađim punoletnim licima, nego se na lica u staračkom dobu u slučaju potrebe primenjuju odredbe o neuračunljivosti odnosno o smanjenoj uračunljivosti. Proučavanjem problema u vezi sa starijim licima bavi se posebna naučna disciplina, gerontologija.

Treba razlikovati normalnu starost od senilnosti. Pozni uzrast (starost) je normalno biopsihoško stanje u razvoju ličnosti uslovljeno vremenom, a senilnost je posledica biopsiholoških patoloških promena u ljudskom organizmu. Opšta karakteristika starijih osoba je znatno slabljenje svih psihičkih funkcija kao posledica izvesnih promena u samom nervnom sistemu. To ima za posledicu izvesne promene u svim životnim funkcijama, pa i u oblasti čula, senzibilnosti, pažnje, pamćenja, itd. Sve to ima za posledicu jedno psihičko stanje koje je slično stanju smanjene uračunljivosti iz nepatoloških razloga.³⁶⁾ Senilnost ili senilna demencija ili izlapelost je skup simptoma poremećaja psihičkih funkcija, koji nastaju kao posledica organskog ili degenerativnog oštećenja mozga. Javlja se nemogućnost pamćenja, teškoće u mišljenju, sumanuti sadržaji, preosetljivost, razdražljivost, nepristojnost, potenciran nagon za življenje, halapljivost, tumaranje itd.³⁷⁾

X. *Pol.* Pripadnost polu se ne pominje izričito u opštem delu krivičnog zakonodavstva, a u posebnom delu pominje se izričito ili posredno samo kod relativno malog broja krivičnih dela. Tako, krivično delo ubistva deteta pri porođaju može da izvrši samo majka tj. ženska osoba (njeni saučesnici su saučesnici u običnom ubistvu). Kod toga krivičnog dela pominje se »poremećaj što ga je kod nje izazvao porođaj« (čl. 50 KZ SRS), koji u stvari i čini da se ovo delo tretira kao lakše od običnog ubistva. Silovanje se može izvršiti samo nad ženskim licem (čl. 103 KZ SRS). Zavođenje se vrši prema maloletnicama (čl. 109). Protivprirodni blud je izgleda kažnjiv samo kad ga sprovode muškarci, a razni oblici obljuje i bludnih radnji verovatno mogu da se izvrše samo prema ženskim licima. Različiti zakonodavni tretman pripadnika dvaju polova, kao što se vidi, dolazi do izražaja pre svega kod takozvanih seksualnih delikata odnosno kod krivičnih dela protiv dostojanstva ličnosti i morala. To je zato što je izvršenje ovih krivičnih dela uslovljeno izvesnim biološkim, pa i psihološkim, osobinama polova.

Pojave za koje bi se moglo reći da dovode do nekih razlika u pogledu opšteg krivičnopravnog položaja muških i ženskih lica ipak postoje. Međutim, one nisu izričito navedene u opštem delu krivičnog zakonodavstva, nego se podvode pod odredbe o neuračunljivosti i smanjenoj uračunljivosti. Radi se o psihičkim stanjima kod žena u vreme trudnoće, porođaja, dojenja, menstruacije i klimakterijuma, kada sposobnost shvatanja značaja svoga dela i upravljanja svojim postupcima može biti smanjena ili nepostojeća. Ovo se rešava od slučaja do slučaja, bez generalnog pravila, kao što se razmatra i eventualno veća osećajnost žena ili snažnije delovanje materinskog motiva. Uočava se takođe

³⁵⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 97.

³⁶⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 204.

³⁷⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 98—99.

i. vremenska nejednakost, biološkog, psihološkog i socijalnog sazrevanja dečaka i devojčica, iako i za jedne i druge važe iste krivičnopravne odredbe o maloletnicima i starosnim granicama.

XI. Namera. Cilj. Motiv. U posebnom delu krivičnog prava javljaju se kod posebnih bića pojedinih krivičnih dela i neki psihološki pojmovi, koji su važni i označavaju relativno česte pojave, iako se ne pojavljuju među glavnim pojmovima opšteg dela krivičnog zakonodavstva. Takvi su pored ostalih: namera, cilj i motiv. Namera je veoma slična direktnom umišljaju, koji postoji onda kad je učinilac bio svestan svoga dela i želeo njegovo izvršenje. Međutim, namera je takav psihički odnos učinioaca prema delu i posledici, gde pored direktnog umišljaja postoji i predstava o nekim daljim posledicama dela. Namera, prema Tahoviću, pretstavlja psihički pokretač odluke za izvršenje dela. Predstava učinioaca o posledici ne ograničava se samo na neposrednu posledicu dela, već obuhvata i neke dalje posledice koje upravo i čine stvarnu sadržinu njegovog htenja u vezi sa tim krivičnim delom (na pr. namera pribavljanja protivpravne imovinske koristi kod krađe).³⁸⁾

Cilj je ona promena ili stanje kome učinilac teži vršeći krivično delo. Cilj se postiže nastupanjem posledice krivičnog dela. Cilj služi kao okolnost pri odmeravanju kazne. Cilj se odnosi na objektivne spoljne promene, a za krivičnopravnu psihologiju značajan je ukoliko je obuhvaćen učiniočevom vinošću.

Pojam motiva stoji u vezi sa pojmovima namere i cilja. Motivi su organski ili psihološki faktori koji pokreću ili regulišu ponašanje radi postizanja određenih ciljeva.³⁹⁾ Proces toga pokretanja, regulisanja i usmeravanja naše aktivnosti naziva se motivacija. Razna osećanja, potrebe, želje, nagoni, (po nekim mišljenjima i psihički poremećaji), mogu biti motivi čovekovog ponašanja, pa i kriminalnog ponašanja. Na pr. kod krađe je motiv koristoljublje.

Kod sukoba protivrečnih motiva odnosno kod takozvane borbe motiva, čovek se ponekad voljno opredeljuje za cilj koji ima nameru da postigne. Volja se u takvim slučajevima značajno približava osećanju dužnosti. Međutim, u tom sukobu motiva kod čoveka ponekad nadvladaju nagoni i elementarna osećanja suprotna dužnosti, koja takođe spadaju u motive.⁴⁰⁾ Pored svesnih mogu delovati i nesvesni motivi i to naročito u oblasti nagona. Ali pošto je volja psihički proces kojim se čovek odlučuje za izvršenje neke radnje ili se opredeljuje za postupanje u pravcu nekog cilja, tako da se pretpostavlja svest kod učinioaca, — voljno opredeljivanje, tj. nameravanje, tj. donošenje odluke, vrši se samo između onih motiva kojih smo svesni, iako pri tome na nas deluju i nesvesni motivi.

U tradicionalnoj psihologiji analiziran je čovekov voljni akt, pa se smatralo da on sadrži nastanak motiva, njihovo ispitivanje, pa odluku i zatim izvršenje akta. Pri tome se imalo u vidu da motivi mogu biti u sticaju ili u sukobu. Ne osporavajući u potpunosti ovakvu analizu, savremena psihologija ističe da se ne radi o jednom kontinuiranom

³⁸⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 176.

³⁹⁾ Dr Nikola Rot: Psihologija ličnosti, str. 87, Zavod za izd. udžb. SRS, Beograd 1969. (202).

⁴⁰⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 61.

nom psihološkom procesu u kome bi se ispoljavala četiri navedena posebna stanja. O tome pitanju Pinatel citira sledeće reči Olofa Kinberga: »U većini slučajeva, tečnost iz koje se kristališe jedan akt nije ona 'bitka motiva' o kojoj govori stara psihologija, niti je to odmeravanje vrednosti raznih motiva na kantar razuma. To obično nije misaoni proces, u suštini intelektualan, racionalan i logičan, u kome najbolji i najrazumniji motiv ima najbolje šanse da trijumfuje, nego je to veštacin katan u kome ključaju svakovrsne želje i osećanja i gde najjače želje i osećanja imaju, a priori, najbolju šansu da opredele rezultat.«⁴¹⁾

Psihopatologija takođe doprinosi potpunijem objašnjenju motivacije opisujući takozvane »bolesti volje«. Kod takvih poremećaja volja može biti ili preterana ili slaba i čak nepostojeća, a takvi poremećaji uvek idu uporedo sa slabljenjem psihičke sinteze. Voljni akt je determinisan preovlađujućim motivom tek uz šire angažovanje ličnosti i tek tako što je motiv integrisan u celinu ličnosti.⁴²⁾ Psihoanaliza, sa svoje strane, doprinela je razumevanju motiva time što je ukazala da pored svesnih postoje i nesvesne motivacije. Kod krivičnih dela neuračunljivih lica motivi deluju različito. Kod neuračunljivih lica najčešće se zapaža odsustvo motiva ili njihova nestvarnost, nesrazmera, neuklopljenost, neodgovarajući izbor, neodgovarajuća usmerenost ka cilju, a može se raditi i o neodoljivom postupanju na koje nisu uvek uticali učiniočevi motivi. Razni stepeni smanjene uračunljivosti, koji postoje između uračunljivosti i neuračunljivosti, deluju na određeni način i na motive.

Kod umišljajnih krivičnih dela, kao što se to vidi iz poznate zakonske definicije umišljaja, motiv se dosta lako može odrediti. Kod nehatnih krivičnih dela motiv takođe ima svoju ulogu. Ali ovde, više nego kod umišljajnih dela, postoji uticaj drugih spoljnih faktora. Kod nesvesnog nehata često deluju negativni motivi, pored pozitivnih, a kod nesvesnog nehata mogu biti značajni i nesvesni motivi čije smo postojanje ranije uzgred spomenuli. Profesor Jovanović kaže kako nijedan od poznatih oblika umišljaja ne može postojati bez postojanja motiva. Ovo je najizrazitije kod direktnog umišljaja, jer je on u najvišem stepenu svesna i voljna radnja koja je usmerena na tačno određeni cilj, a motiv i cilj ne mogu postojati jedan bez drugoga. Motiv se pojavljuje kao uzrok a cilj kao posledica delatnosti. Eventualni umišljaj je takođe izraz voljne i ciljne i, prema tome, motivisane delatnosti. Ali za razliku od direktnog umišljaja, ovde cilj delatnosti nije društveno opasna i zabranjena posledica koja je nastala, već neka druga posledica ili drugi rezultat. Stoga se, veli Jovanović, može reći da je dejstvo motiva kod eventualnog umišljaja neposredno u pogledu radnje, ali ne i u pogledu posledice. Nehatno ponašanje je takođe motivisano, ali

⁴¹⁾ Jean Pintal: La théorie pénale de l'intention devant les sciences de l'homme, str. 186 u knj. L'évolution du Droit criminel contemporain (181—193), PUF, Paris 1968 (218) — citira O. Kinberg-a: Les problèmes fondamentaux de la Criminologie (Cujas, Paris 1959, 39).

⁴²⁾ Pinatel: La théorie pénale de l'intention, str. 186.

ne i rezultat toga ponašanja. Posledica je nevoljna i izvan motiva iako je radnja bila voljna.⁴³⁾

Motiv izvršenja krivičnog dela je vrlo važna okolnost pri oceni, pa čak i pri utvrđivanju postojanja pojedinih krivičnih dela. O motivu se kratko govori i u opštem delu krivičnog zakonodavstva i to u onoj odredbi gde su dati kriterijumi odmeravanja kazne i gde se kaže da će sud, među olakšavajućim i otežavajućim okolnostima, pored ostalog uzeti u obzir »pobude iz kojih je delo učinjeno« (čl. 41 KZ SFRJ). Na nekim mestima u posebnom delu Krivičnog zakona takođe se izričito govori o motivu, kao na primer da se, kao teži, kvalifikovaniji oblik krivičnog dela posmatra ubistvo izvršeno »iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog krivičnog dela, iz krvne ili bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda« (čl. 47 st. 2 tač. 4 KZ SRS). Na drugim mestima se motivi izričito ne navode, pa oni ipak postoje i imaju veliki značaj za upoznavanje specifičnih psiholoških karakteristika raznih krivičnih dela. Zbog svega toga je krivičnopravna psihologija zainteresovana da se u krivičnom pravu razjasne pojmovi namere, cilja i motiva.

XII. Navike, sklonosti, povrat. Krivičnopravna, kao i kriminalna, psihologija zainteresovana je za objašnjenje navika i sklonosti kao psiholoških fenomena. Ona naročito teži upoznavanju kriminalnih navika i kriminalnih sklonosti. Još od vremena Lombroza i Ferija govori se o kriminalcu iz navike i kriminalcu po sklonosti. Ovi tipovi kriminalaca, odnosno ovi psihološki fenomeni, istražuju se naročito u vezi sa krivičnopravnim institutom povrata, jer se baš među povratnicima nalaze kriminalci iz navike i kriminalci po sklonosti.

Navika pretpostavlja svojstvo čoveka (ili drugog živog bića) da se u istim situacijama podjednako ponaša, dok sklonost predstavlja svojstvo čoveka da se u sličnim situacijama podjednako ponaša. Navike i sklonosti nastaju kao rezultat individualnog iskustva i uglavnom nisu nasleđene, kao što su nasleđene instiktivne radnje. Navike i sklonosti predstavljaju naučena ponašanja, elastičnije su od instiktivnog ponašanja, lakše se menjaju, i manje su jednoobrazne. Kod čoveka nema kao kod životinja instiktivnih radnji u pravom smislu. Kod njega postoje refleksne aktivnosti, a to su urođeni, automatski i celishodni pokreti pojedinih organa izazvan određenim dražima. (Kod čoveka o instiktivima govorimo kao o urođenim tendencijama za zadovoljenje određenih potreba).⁴⁴⁾ Ma koliko da razlika između navika i sklonosti na prvi pogled ne izgleda velika ona postoji, i zbog te razlike se u krivično pravnoj psihologiji češće govori o kriminalnim sklonostima nego o kriminalnim navikama. Profesor Lazarević smatra da je kod delinkventa iz navike kriminalna sklonost više uslovljena egzogenim socijalnim faktorima, dok delinkvencija po tendenciji rezultira iz endogenih uzroka.⁴⁵⁾

Navike za vršenje krivičnih dela postojale bi na primer kod nekog lica koje se potuče skoro svaki put kada dođe u kafanu, ili koje uvek

⁴³⁾ Dr Ljubiša Jovanović: Motiv i vinost, str. 80, Zbornik PF u Nišu, XI/1972. (65—82).

⁴⁴⁾ Rot: Opšta psihologija str. 53—55.

⁴⁵⁾ Dr Ljubiša Lazarević: Povratnici, delinkventi po navici, profesionalni delinkventi i delinkventi po tendenciji u savremenom krivičnom pravu, str. 16 JRKKP br. 1/66 (15—36).

ukrade nešto kada ode u samoposlugu, ili uvek nešto švercuje kada putuje preko granice, itd. Sklonost pak postoje kod onoga ko se često potuče, krade, bavi nedozvoljenom trgovinom, uopšte često vrši krivična dela, itd. Refleksi su manje značajne pojave za krivičnopravnu psihologiju, ali se tu ponekad i o njima govori, na primer kada se kod vozača, koji je prouzrokovao saobraćajnu nezgodu, konstatuje da ima usporene reflekse, ili kada se neko pravda da je delovanjem neke neočekivane draži kod njega izazvan refleksni pokret koji je doveo do izvršenja krivičnog dela (ispustio eksploziv, ili volan, itd.). Ni pomenuti nepravni instinkti nisu posebno značajni za krivičnopravnu psihologiju, iako se mogu pojavljivati kod nekih krivičnih dela (na pr. silovanje, krađa namirnica, itd.).

Značaj koji imaju sklonosti, a donekle i navike, čini da kod objašnjenja povrata, naročito višestrukog povrata, često ovu krivičnopravnu odnosno kriminološku pojavu tumačimo kriminalnim sklonostima povratnika. Među povratnicima postoje oni koji ponavljaju ista krivična dela (posebni povrat) i oni koji vrše raznovrsna krivična dela (opšti povrat). Kod prvih je moguće postojanje kriminalnih navika, dok kod drugih verovatno postoje kriminalne sklonosti i to naročito kad je reč o višestrukim povratnicima. Psihološko objašnjenje povrata ipak je znatno složenije od jednostavnog pozivanja na sklonosti i navike, a proučavanjem psiholoških i drugih faktora koji dovode do recidivizma bavi se kriminalna psihologija odnosno kriminologija. Krivičnopravna psihologija objašnjava ovde samo kriminalne sklonosti, kriminalne navike i povrat kao psihološke pojmove koji se koriste u krivičnom pravu.

Povrat je doduše samo donekle psihološki pojam. To je prvenstveno pojam krivičnog prava, kriminologije i penologije. U tim naukama on ima svoje određeno značenje, koje u svakoj od njih ne mora da bude potpuno isto. (Ponavljanje vršenja krivičnih dela). Profesor Pešić na primer daje ovakvu kriminološku definiciju povrata: »Povrat predstavlja duževremeno prestupničko ponašanje jednog lica.«⁴⁶⁾ Ta definicija povrata ne određuje ga »ponavljanjem krivičnih dela ili osuda« nego sklonostima za vršenje krivičnih dela, a sklonosti su psihološki pojam. Na jednom drugom mestu isti autor govori o navikama kao o veštinama, pa kaže da se u osnovi navika nalazi pamćenje, tj. pamćenje pokreta i radnji.⁴⁷⁾ Ovo nas podseća na vezu kriminalaca iz navike i kriminalaca po sklonosti sa profesionalnim kriminalitetom, koji se pored ostalog odlikuje time što ovi profesionalci zločina raspolažu i posebnom veštinom za vršenje krivičnih dela. (Veština se ovde smatra za sinonim navike).⁴⁸⁾

XIII. Osećanja. Osećanjima (emocijama) se u kriminalnoj psihologiji pridaje dosta veliki značaj. Ona imaju svoju važnost i u krivičnopravnoj odnosno u zakonskoj psihologiji. Tu je njihovo objašnjavanje potrebno radi razumevanja određenih zakonskih pojmova koji se

⁴⁶⁾ Dr Vukašin Pešić: Kriminologija, str. 356, Univerzitet V. Vlahović, Titograd 1980. (382).

⁴⁷⁾ Pešić: O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, PŽ br. 3/57, str. 12.

⁴⁸⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 124.

odnose na osećanja, kao što su uzbuđenje (afekt), jarošt, prepašt i drugi.

Ovde ćemo prihvatiti definiciju po kojoj su osećanja doživljaji našeg subjektivnog odnosa prema stvarima, ljudima, događajima i prema sopstvenim postupcima.⁴⁹⁾ Od velikog broja osećanja, Rot primera radi navodi samo neka osećanja: radošt, žalost, saučešće, simpatija, ponos, zloradošt, ohološt, stid, zahvalnošt, briga, strepnja, očekivanje, nada. Za razliku od intelektualnih procesa (opažanja, učenja i mišljenja) kojima stičemo saznanja o svetu koji nas okružuje, osećanja služe za vrednovanje tih saznanja. Osećanja ipak ne moraju uvek da budu jasno doživljena.⁵⁰⁾

Govoreći napred o vinosti ili krivici, mi smo spomenuli osećanje krivice. Ono može da nam posluži za ilustrovanje prednjeg tvrđenja. Ako je neko usvojio društvena moralna shvatanja kao sopstvena pravila ponašanja, te su se kod njega stvorila takozvana moralna osećanja (stid, krivica, kajanje), onda svest o prekršaju nekog od usvojenih moralnih principa izaziva kod te osobe osećanje krivice. Tako je ovo osećanje krivice jedan oblik vrednovanja postupka protivnog sopstvenim moralnim pravilima. Tog osećanja nema kod osobe koja recimo nije usvojila neko upšte moralno pravilo, pa ga je prekršila. Ako uz osećanje krivice osoba doživi svoj postupak kao štetan i nepravilan, tada kod nje postoji i osećanje kajanja. Ova dva osećanja krivice i kajanja, značajna su za krivičnopravnu psihologiju, utoliko što su povezana sa pravilima o odmeravanju kazne, gde se među okolnostima koje treba uzeti u obzir pominje držanje učinioca posle učinjenog krivičnog dela (čl. 41. KZ SRS).

Neka osećanja se izričito pominju u krivičnim zakonima. Tako se na primer, doduše u posebnom delu tamo gde je reč o ubistvu na mah, govori da taj oblik ubistva može da se izvrši za vreme dok traje jaka razdraženost izazvana napadom ili teškim vređanjem od strane žrtve (čl. 48). Afekt ili uzbuđenje je stanje koje može postojati kod raznih osećanja, ponekad i kompleksa osećanja, a izrazom jaka razdraženost zakon je verovatno hteo da označi takvo uzbuđenje. Afekt (uzbuđenje) je intenzivno i kratkotrajno stanje osećanja. U slučaju ubistva na mah obično se misli na jak strah (osećanje izazvano postojećim ili nepostojećim opasnostima). Ali uzbuđenja mogu nastati i u vezi sa stidom, gnevom, radošću, žalošću i drugim osećanjima, dakle kako kod prijatnih tako i kod neprijatnih osećanja.

Kod prekoračenja nužne odbrane u zakonu se pominje da učinioc može biti oslobođen od kazne ako je do prekoračenja došlo usled jake razdraženosti ili prepašti izazvane napadom (čl. 9 st. 3 KZ SFRJ). Osećanja jake razdraženosti i prepašti su ovde oblici odgovarajućeg osećanja jakog intenziteta. To su ili obični ili patološki afekti, ali se češće misli na patološke afekte. Kod njih, za razliku od običnih (fizioloških) afekata, postoji privremeni duševni poremećaj koji se odlikuje patološkim promenama u funkcionisanju većine ili svih psihičkih funkcija. Jarošt (razjarenost), prema dr Krstiću, je patološki afekat gneva koji se odlikuje velikom agresivnošću i kriminalnim posledicama. Pre-

⁴⁹⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 190.

⁵⁰⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 190.

past (zaprepašćenje, prestrašenost) je patološki afekt straha jakog intenziteta, pri čemu najpre nastaje prikočenost, a zatim slede odbranbene reakcije u cilju spasavanja.⁵¹⁾ Prepast je, kaže dr Jevtić, strah jakog intenziteta kombinovan sa osećanjem nemoći i nesnalazjenja. Prema ovom autoru jarost i prepast mogu biti i obični nepatološki afekti.⁵²⁾

Sem navedenih, pominju se i druga osećanja u krivičnopравnim tekstovima.

Mi smo ovde prikazali neka psihološka objašnjenja pojedinih krivičnopравnih pojmova. Ipak je ostao neobjašnjen niz drugih pojmova za koje bi bilo nužno psihološko tumačenje. Spomenimo, primera radi, psihološke probleme u vezi sa kaznom, krivičnu odgovornost, saučesništvo sa njegovim oblicima, zatim pokušaj, pa dobrovoljni odustanak, druga psihološka objašnjenja izbora i odmeravanja kazne, kao i neobrađena pitanja iz posebnog dela krivičnog zakonodavstva. Sve bi to još spadalo u krivičnopравnu psihologiju, kao deo zakonske psihologije, koja različito od kriminalne, sudske i zatvorske psihologije, za svoj predmet ima psihološke pojmove korišćene u krivičnom zakonodavstvu.

⁵¹⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 34.

⁵²⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 44.

LA PSYCHOLOGIE DE DROIT PENAL

R é s u m é

L'auteur considère que la psychologie légale est un domaine psychologique qui s'occupe de l'étude des notions psychologiques utilisées dans la législation et nécessaires pour la compréhension des prescriptions matérielles juridiques. La psychologie de droit pénal, cependant, n'est pas une discipline scientifique autonome, mais c'est seulement une partie de la psychologie légale, réellement une partie qui s'occupe de l'étude des notions psychologiques utilisées dans le droit pénal et nécessaires pour la compréhension du droit pénal matériel. (C'est la psychologie judiciaire dans le sens restreint qui s'occupe des notions de la procédure judiciaire criminel). Il y a un grand nombre de notions juridiques qui sont utilisées dans le droit pénal. La culpabilité est la catégorie psychologique qui est étudiée dans tous les actes criminels, rattachée aux autres catégories psychologiques, de sorte qu'on peut dire qu'elle est le problème psychologique central du droit pénal. Après la culpabilité viennent en considération selon leur importance les catégories suivantes: la pleine conscience de ses actes et l'âge ainsi que les autres notions psychologiques.

Après avoir exposé, dans son article, la culpabilité l'auteur traite les questions suivantes: les notions psychologiques de la conscience, la volonté, la pleine conscience de ses actes et la négligence, le contenu de la culpabilité, les fondements de l'exclusion de la culpabilité, ensuite la responsabilité et l'état dangereux. A la suite de cet exposé sont expliqués les problèmes relatifs à la pleine conscience de ses actes, *Actiones liberae in causa*, les problèmes psychologiques en relation avec l'âge et le sexe. De même sont exposés l'intention, le but et le motif, ainsi que les coutumes, les tendances et la récidive. Les explications psychologiques sont données, des sentiments qui peuvent présenter de l'importance pour le droit pénal. A la fin une section relativement grande est consacrée aux problèmes de la punition. La peine est surtout conçue comme un mal qui est infligé au nom de la société à l'auteur de l'acte criminel, en conséquence cette conception est mise en relation avec les théories mentionnées déjà sur le but de la punition. Cependant, certaines interprétations plus récentes psychoanalytiques et behavioristes sont données du but et de l'action de la punition. L'explication psychologique de la peine est dans la plupart des cas dans le cadre des conceptions relatives au conflit des motifs chez l'individu. A la fin la constatation est formulée qu'il y a encore toute une série d'autres notions criminelles pour lesquelles l'interprétation psychologique serait nécessaire.